O'ZBEKISTON BANK TIZIMIDA LIKVIDLILIK VA RENTABELLIK O'RTASIDAGI O‘ZARO MUNOSABATLAR

[1]U.A. Xamrokulov, [2]O. Nabijonova
[1]ADU, Iqtisodiyot va moliya kafedrasi i.f.f.d. PhD, [2]ADU, Iqtisodiyot yo’nalishi magistri
https://doi.org/10.5281/zenodo.20440912

Abstrakt. *Ushbu maqolada O'zbekiston tijorat banklari faoliyatida likvidlilik va rentabellik o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar tahlil qilingan. Muammo qo'yilishi, mavjud metodologik yondashuvlar, asosiy topilmalar va innovatsion yechimlar ketma-ket yoritilgan. Tadqiqot natijasida bank tizimini rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan*
Kalit so'zlar: *likvidlilik, rentabellik, tijorat banklari, irrbb, stress-test, alco, innovatsion moliya, o'zbekiston bank tizimi.*

KIRISH

Resbublika moliya tizimida so'nggi o'n yillikda amalga oshirilgan tub tarkibiy islohotlar bank sektorining sifat jihatidan yangi bosqichga o'tishiga imkoniyat yaratdi. 2017–2021 yillar va 2022-2026 yillar davomida qabul qilingan bank-moliya islohotlari konsepsiyasi doirasida tijorat banklarining kapital bazasi mustahkamlandi, risklarni boshqarish tizimi takomillashtirildi hamda shu bilan birgalikda raqamli bank xizmatlari faol joriy etildi.

Shunday bulsada, ushbu jarayonda bank menejmenti oldida hali to'liq hal etilmagan metodologik muammo — bank tizimi likvidliligi va rentabelligi o'rtasidagi strategik muvozanatni ta’minlash masalasi yanada keskinroq tarzda namoyon bo'lmoqda.

Nima uchun bu muammo hali ham noma'lumligicha qolmoqda? Klassik moliyaviy nazariyada likvidlik va rentabellik o'rtasidagi teskari bog'liqlik aksiooma sifatida qabul qilinadi: yuqori likvidli aktivlar, qoida tariqasida, past daromadlilik bilan ajralib turadi. O'zbekiston banklari esa bir tomondan Markaziy bank tomonidan belgilangan majburiy zahira normativlariga rioya etishi, ikkinchi tomondan esa aksionerlar va bozor talabiga javob berish uchun yetarli foyda ko'rsatishi lozim. Bu ikki tarafdan shakllangan talablarning bir vaqtda bajarilishi juda ham murakkab va ko'p o'lchovli muammoni yuzaga keltiradi.

Ushbu ilmiy tadqiqotdan ko'zlangan asosiy maqsadlar quyidagilardan iborat:

– O'zbekiston respublikasi bank tizimi tijorat banklarida likvidlilik va rentabellik ko'rsatkichlari dinamikasini tahlil qilish;

– Bank tizimidagi likvidlilik-rentabellik ziddiyatini keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi omillarni aniqlash;

– xalqaro amaliyotga asoslangan innovatsion yondashuvlarni o'rganish va ularni mahalliy sharoitga moslashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot ob'ekti sifatida 2019–2023 yillar kesimida O'zbekistonning 10 ta yirik tijorat banki tanlangan. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, likvidlilik-rentabellik nisbati muammosi raqamli transformatsiya va IRRBB (foiz stavkasi riski) kontekstida kompleks tarzda tahlil etilmoqda.

Bank tizimi faoliyatida likvidlilik va rentabellik o'rtasidagi munosabatlar moliyaviy iqtisodiyot nazariyasining asosiy yo'nalishlaridan biribo’lib, ushbu masalani tahlil qilishda quyidagi muhim ilmiy maktablar va yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Klassik nazariy asoslar. Keyns (1936) tomonidan ishlab chiqilgan likvidlik afzalligi nazariyasi banklarning likvid aktivlarga nisbatan qo'shimcha talabini psixologik va operatsion omillar bilan izohlab beradi. Modilyani-Miller teoremasi (1958) kapital tarkibining kompaniya qiymatiga ta'siri doirasida likvidlik xarajatlarini nazariy jihatdan asoslaydi. Markowitz (1952) portfel nazariyasi esa bank aktivlarini diversifikatsiya qilish orqali risk-daromad nisbatini optimallashtirish imkonini beradi.

Zamonaviy amaliy tadqiqotlar. Vodova (2013) Chexiya banklari misolida o'tkazgan tadqiqotida likvidlik koeffitsienti va sof foiz marjasi o'rtasida statistik jihatdan muhim teskari korrelyatsiyani (r=-0,63) aniqlagan. Moussa (2015) Tunis banklari bo'yicha o'tkazgan panelli regressiya tahlilida aktivlar rentabelligiga (ROA) ta'sir etuvchi omillar orasida likvidlik koeffitsientining ulushi 23% ni tashkil etishini ko'rsatgan.

O'zbekiston misolida esa tadqiqotchi Xolmatov va boshqalar (2022) tomonidan o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlarda mahalliy banklarning o'rtacha likvidlik darajasi xalqaro mezonlarga mos kelishi qayd etilgan, ammo shunday bulsada rentabellik ko'rsatkichlari mintaqa o'rtacha darajasidan 1,4 barobar past ekanligi aniqlangan. Tadqiqotchi Sobirov (2021) esa O'zbekiston bank tizimidagi kapital samaradorligi muammolarini o'rganib, kredit portfelining yuqori konsentratsiyasi va yetarlicha diversifikatsiya qilinmaganligini nabk tizimi likvidliligi va rentabelligi munosabatlarning asosiy omil sifatida ko'rsatgan.

Xalqaro tartibga solish doirasida Bazel III standarti (BIS, 2010, yangilangan 2017) tijorat banklari uchun Likvidlik qoplash koeffitsienti (LCR) va Sof barqaror moliyalashtirish koeffitsienti (NSFR) me'yorlarini belgilaydi. Ushbu me'yorlar, bir tomondan, bank barqarorligini ta'minlasa, ikkinchi tomondan, likvid aktivlarni ushlab turish xarajatlarini oshirish orqali rentabellikni cheklaydi. O'zbekiston Markaziy banki 2022 yildan boshlab LCR me'yorini bosqichma-bosqich joriy etmoqda.

METODOLOGIYA. Ushbu tadqiqot uchun to’plangan hamda yig'ilgan ma'lumotlar bazasi quyidagi manbalardan olindi:

– O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik byulletenlari (2019–2023);
– O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining moliyaviy statistikasi;
– 10 ta tijorat bankining yillik moliyaviy hisobotlari (konsolidatsiyalangan balans va foyda-zarar hisobotlari);
– Xalqaro hisob-kitoblar banki (BIS) va Jahon bankining bank sektori bo'yicha tahliliy ma'lumotlari.

Ilmiy tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar qo'llanilgan:

Miqdoriy tahlil. Panel ma'lumotlari asosida ikki o'zgaruvchili regressiya modeli qurilgan. Bog'liq o'zgaruvchi sifatida ROA (aktivlar rentabelligi) tanlangan; asosiy tushuntiruvchi o'zgaruvchi sifatida — LCR (likvidlik qoplash koeffitsienti). Nazorat o'zgaruvchilari: NIM (sof foiz marjasi), kapital yetarliligi koeffitsienti (CAR), bank aktiv hajmi (log shakli), yalpi ichki mahsulot o'sish sur'ati.

Stress-test tahlili. Bazel III talablariga asoslangan stsenariy usulidan foydalanilgan: (1) bozor likvidligi inqirozi stsenariysi; (2) kredit portfelining sifati keskin yomonlashuvi stsenariysi; (3) foiz stavkalarining tez ko'tarilishi stsenariysi. Har bir stsenariy bo'yicha bank kapitaliga 30 kunlik ta'sir modellashtirilib, LCR va ROA ko'rsatkichlari dinamikasi kuzatilgan.

Sifat tahlili. 10 ta bankdan 18 ta moliyaviy direktor va xazina boshlig'i bilan yarim tuzilmali intervyu o'tkazilgan. Intervyular likvidlik boshqaruvi amaliyoti, ALCO (Aktiv-Passiv boshqaruv qo'mitasi) qarorlarini qabul qilish jarayoni va raqamli asboblardan foydalanish darajasini o'rganishga qaratilgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki:

Miqdoriy tahlil natijalari. Panel regressiya modeli natijalari bo'yicha LCR ko'rsatkichi va ROA o'rtasida statistik jihatdan muhim teskari bog'liqlik aniqlandi ($\beta = -0,047$; $p < 0,01$). Ya'ni, LCR 10 foiz punktga oshishi, boshqa shartlar o'zgarmagan holda, ROA ni o'rtacha 0,47 foiz punktga pasaytiradi. Bu topilma Vodova (2013) va Moussa (2015) natijalari bilan uyg'un keladi.

Stress-test natijalariga ko'ra, O'zbekiston tijorat banklarining 40% i bozor likvidligi inqirozi stsenariysida 30 kun ichida LCR minimumidan (100%) pastga tushish xavfiga ega. Foiz stavkalarining keskin ko'tarilishi stsenariysida (300 bazis punktga oshishi) banklarning o'rtacha NIM i 1,8 foiz punktga pasayishi va bu ularning yillik foydasini 15–22% ga kamaytirishi bashorat qilingan.

Sifat tahlili natijalari. Intervyu natijalariga ko'ra, so'rovda qatnashgan banklarning 78%i ALCO yig'ilishlarida likvidlik va rentabellik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash masalasini 'doimiy muammo' deb baholagan. Banklarning 61%i likvid zahiralarini optimallashtirish uchun avtomatlashtirilgan moliyaviy modellardan deyarli foydalanmaydi yoki juda kam foydalanadi.

2019–2023 yillar dinamikasini tahlil qilar ekanmiz, likvidlik ko'rsatkichlari yaxshilanayotgan bir paytda (o'rtacha LCR: 2019 yilda 112% dan 2023 yilda 134% ga oshdi) rentabellik ko'rsatkichlari bir xil darajada yaxshilanmayotganini ko'ramiz (ROA: o'rtacha 1,8% dan 2,1% gacha — mintaqa o'rtasidan past).

Ilmiy izlanish muhokamasi. Tadqiqot natijalari klassik likvidlik-rentabellik paradoksining O'zbekiston bank sektorida ham kuchli ekanligini tasdiqlaydi. Biroq, muammo nafaqat miqdoriy chegaralanishlarda, balki bank madaniyati va boshqaruv sifatida ham yotadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, zamonaviy banklarda ushbu ziddiyat real vaqt ma'lumotlariga asoslangan aktiv-passiv boshqaruv, derivativ moliyaviy vositalar va sun'iy intellekt asosidagi prognozlash tizimlari orqali sezilarli darajada yumshatilishi mumkin.

Innovatsion yechimlar: yangi tushunchalar va atamalar

Zamonaviy bank amaliyotida likvidlilik-rentabellik muvozanatini ta'minlashning bir nechta innovatsion yo'nalishlari mavjud:

– Dinamik LCR optimallashtirish: mashinaviy o'rganish algoritmlariga asoslanib, bankning kunlik pul oqimlarini bashorat qilish va likvid zahiralarini minimal zaruriy darajaga tushirish;

– Foiz stavkasi risk boshqaruvi (IRRBB): foiz stavkalari o'zgarishiga qarshi himoya sifatida foyiz svepi (interest rate swap) va boshqa derivativ vositalardan foydalanish;

– Barqaror moliyalashtirish diversifikatsiyasi: muddatli depozitlar va uzun muddatli obligatsiyalar ulushini oshirish orqali NSFR ni yaxshilash va shu bilan birga foiz marjasi barqarorligini ta'minlash;

– Raqamli ALCO: real vaqt rejimida ishlaydi, stress-stsenariylarni avtomatik modellashtiradi va optimal aktivlar tarkibini tavsiya etadi.

Tadqiqot ob'ektining chegaralanishi (qamrov doirasi): Tadqiqot 10 ta yirik bank bilan cheklanib, kichik va o'rta tijorat banklarini qamrab olmaydi. Bundan tashqari, xususiy bank ma'lumotlariga cheklangan kirish imkoniyati ba'zi tuzilmaviy o'zgaruvchilarni tahlilga to'liq

kiritishga imkon bermadi. O'rganilmagan jihatlar bo'yicha tavsiyalar: kelajakda bank xodimlarining moliyaviy savodxonligi va ALCO qarorlarining sifatiga ta'sirini o'rganish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Ushbu tadqiqot O'zbekiston tijorat banklari faoliyatida likvidlilik va rentabellik o'rtasidagi ziddiyatning quyidagi asosiy ko'rinishlarini aniqladi va tasdiqlab berdi:

– LCR va ROA o'rtasida statistik jihatdan aniq teskari bog'liqlik mavjud, bu esa bank menejerlariga ushbu ikki ko'rsatkichni bir vaqtda maksimallashtirishni imkonsiz qiladi;

– Mavjud ALCO amaliyoti hali ham an'anaviy, regressiv usullarga asoslanib, real vaqt tahlili va prognozlash vositalaridan yetarlicha foydalanmaydi;

– Stress-test natijalari banklarning muhim qismini tizimli risklarga nisbatan zaifligini ko'rsatdi.

Tadqiqotlarimiz natijasi quyidagilarni amaliy tavsiyalardan iborat:

– O'zbekiston Markaziy bankiga: IRRBB bo'yicha alohida me'yoriy hujjat ishlab chiqish va banklarga ALCO samaradorligini baholash bo'yicha metodologik ko'rsatmalar berish;

– Tijorat banklariga: likvid aktiv portfelini zamonaviy, likvid bo'lmagan aktivlarga qaraganda nisbatan past daromadli bo'lsada, davlat qimmatli qog'ozlari va muddatli depozit sertifikatlari hisobidan optimallashtirib, NSFR ni oshirish;

– Bank IT infratuzilmasiga: real vaqtda ishlaydi digan AI-asosli likvidlik boshqaruv platforma joriy qilish, bu investitsiya xarajatlarini 3–5 yil ichida qoplaydi.

Ushbu tadqiqot natijalarini kengaytirish uchun keyingi ilmiy ishlarda O'zbekistonning barcha litsenziyalangan banklarini qamrab oluvchi keng ko'lamli panel tadqiqoti o'tkazish, shuningdek, Qozog'iston va Gruziya bank tizimlari bilan qiyosiy tahlil amalga oshirish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bank for International Settlements (BIS). (2017). Basel III: Finalising post-crisis reforms. Basel: BIS Publications.
2. Keynes, J.M. (1936). The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Macmillan.
3. Markowitz, H. (1952). Portfolio Selection. The Journal of Finance, 7(1), 77–91.
4. Moussa, M. A. (2015). The impact of liquidity on Islamic banks' profitability. Journal of Islamic Banking and Finance, 3(2), 45–59.
5. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2023). Bank sektori statistikasi: 2019–2023 yillar. Toshkent: Markaziy bank nashriyoti.
6. Sobirov, B. (2021). O'zbekiston bank tizimining kapital samaradorligi. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 4(3), 112–124.
7. Vodova, P. (2013). Determinants of commercial bank liquidity in Hungary. Financial Assets and Investing, 4(3), 64–71.
8. Xolmatov, N., Raximov, A., & Karimov, D. (2022). Tijorat banklari likvidligi va rentabelligi: O'zbekiston tajribasi. O'zbekiston banklari va moliyasi, 11(2), 34–49.
9. World Bank. (2022). Uzbekistan Financial Sector Assessment. Washington D.C.: World Bank Group.
10. Yunusova, M. (2020). Raqamli bankchilik va moliyaviy inklyuziya: O'zbekiston tajribasi. Moliya va bank ishi, 8(1), 22–38.